

МРНТИ 03.20

А.М. Муханова¹

¹ҰҒПББСО «Бөбек» «Өзін-өзі тану» Адамның үйлесімді дамуы гуманитарлық колледжі (Алматы, Қазақстан)

ҚАЗАҚ ЗИЯЛЫЛАРЫНЫҢ ҰЛТТЫҚ АВТОНОМИЯНЫ САҚТАУ ЖОЛЫНДАҒЫ КҮРЕСІ

Аннотация

Мақала ХХ ғасырдың 20 жылдарындағы кеңес үкіметінің қалыптасуы мен нығайы барысындағы қазақ зиялыларының ұлт мүддесі үшін автономияны сақтап қалу мақсатындағы қызметтеріне арналған. Мұрағат құжаттары, мерзімді баспасөз материалдары мен ғылыми зерттеулерге сүйене отырып, автор ХХ ғасыр басындағы қазақ зиялыларының идеялы-саяси көзқарасының қалыптасуына әсер еткен әлеуметтік-экономикалық және қоғамдық-саяси жағдайды жан-жақты қарастыруға тырысады. Бұл кезеңде орын алған кеңес үкіметі мен оны құрудағы зиялылардың қызметі өлкеге келген Ф.И.Голощекиннің есімімен тікелей байланыстыра көрсетіледі. Сондай-ақ, жұмыс барысын межелеу, жергіліктендіру, астананың Қызылорда қаласында бой көтеруі тәрізді өзекті мәселелерді алға тартады.

Тірек сөздер: интеллигенция, интернационал, межелеу, жергіліктендіру, «ұлтшиылдық», «уклонист», автономия, қазақыландыру, өлкелік партия, «садуақасовиылдық».

А.М. Муханова¹

¹Гуманитарный колледж «Самопознание» гармоничного развития человека ННПООЦ «Бөбек» (Алматы, Казахстан)

БОРЬБА КАЗАХСКОЙ ИНТЕЛЛИГЕНЦИИ ЗА СОХРАНЕНИЕ НАЦИОНАЛЬНОЙ АВТОНОМИИ

Аннотация

В статье рассматривается борьба казахской интеллигенции за сохранение автономии в 20 годы ХХ века, при становлении и укреплении советского правительства. Основываясь на архивных материалах, периодическую печать и научные исследования, автор всесторонне рассматривает социально-экономическую и общественно-политическую обстановку начала ХХ века, повлиявшую на формирование идейно-политических взглядов деятеля. На этот период деятельность казахской интеллигенции непосредственно связано с именем Ф.И.Голощекина пришедший к руководству края. Также в ходе работы ставится актуальные вопросы как, коренизация, локализация, смена столицы в Кызылорду и т.д.

Ключевые слова: интеллигенция, интернациональный, межесвание, локализация, национализм, уклонист, автономия, казахизация, краевой партии, «садуакасовщина».

*A.M. Mukhanova*¹

*¹Humanitarian College «Self-knowledge» of harmonious human development
NNPPOTS «Bubek» (Almaty, Kazakhstan)*

STRUGGLE OF KAZAKH INTELLECTUALS FOR THE CONSERVATION OF NATIONAL AUTONOMY

Annotation

The article deals with the struggle of Kazakh intellectuals for the conservation of autonomy in the 20s of the 20th century, with the establishment and strengthening of the Soviet government.

Based on archival materials, periodic press and scientific research the author studies the socioeconomic and sociopolitical situation at the beginning of the 20th century that influenced on the formation ideological and political views of the figure. For this period activity of the Kazakh intelligents is connected with the name F.I. Goloschekin who came to the mastership of the province.

Also, in the course of the work, topical issues are posed as rooting, localization, the replacement the capital in Kyzylorda etc.

Keywords: *intelligentsia, international, land surveying, localization, nationalism, objector, autonomy, kazakhization, edge party, 'saduakasovshina'*

XIX ғасырдың соңы XX ғасырдың басында өмірге келіп, халық қамымен саяси өмірге араласқан ұлт интеллигенциялары өздерінің табанды қызметтері арқылы халықтың назарын өзіне аудара білді. Интеллигенция өкілдері топтық, интернационалдық мүдделерді ұлттық мүддеге қарсы қойған орталық билікпен және халық мүддесімен санаспаған жергілікті басшылықпен қарсы күресіп, ұлт мүддесін көздеуде өз ұстанымдарын берік қойып, сол бағыттан айнымады.

Өмірдегі барлық құбылыстардай саясаттың да өз түп төркіні, сабақтастық байланысы бар. Қазақ Өлкелік Комитетін 1925-1933 жылдары басқарған, іс жүзінде осы мезгілде Қазақстанның жеке дара әміршісіне айналған Ф.И. Голощекиннің ұстанған саяси бағытын дәл түсіну үшін оған тарихи тұрғыдан қарау орынды болар еді.

Қазақ зиялылары әркез ұлтының болашағы мен бостандығы аңсап келді. Сол үшін де үнемі күрес үстінде жүрді. Бұған дәлел ретінде сол уақыттағы мұрағат беттеріндегі мәліметтерден белгілі болып отырғаны Сұлтанбек Қожанов «Қырғыз – қазақ бірлігі һәм саясатшылдық» атты мақаласында: «1920 жылы Әулиеатада болып өткен қырғыз – қазақ кедейлерінің сиезі бірлі – жарым бірігу мәселелерін қарап өтіп, екі жақтағы қырғыз – қазақ халқының түпкілікті бірлесуін һәм бірігетінін ескеріп екі жақтың хукіметіне билеу һәм қырғыз – қазақ шаруасына тиісті шаруа істері бір жөнімен жүргізілсін; Түркістан қырғыз – қазақтары Қазақстанға қосылсын, бірақ жер реформасы жүргізілейін деп тұрғанда, алаң

болмас үшін қосылу уақыты ашылып айтылмасын һәм оны шешу Қазақстан кіндік атқару комитетінің жалпы жиналысының қаулысы бойынша қайтадан жарыққа шығып отыр [1] – деп, қазақтың басын қосу талабы мәселесі алға қойылды.

Осы мәселені шешу жолдарын қарастырған құжатта «Қырғыз халқының біртұтас ұлттық денесін бөлшектеген КССР мен ТССР арасындағы жасанды шекара тұтасқан ортақ экономика мен өндірістік қатынас тұрғысынан қарастырғанда да бір территорияны екіге бөлу мәдени және экономикалық дамуға қалыпты жағдай туғызуға мүмкіндік бермейді» - деп көрсетілген еді [2].

Шындығында да, Әулиеатада басталған бұл мәселені 1922 жылы ақпан айының аяғында ашылған Қазақстан Орталық атқару тәртібіне кіргізіп, екі облыстың Қазақстанға қосылуын кезекті мәселенің қажеттісі деп дәлелдеді. Мәселенің үлкен де, қиын шаруа екенін аңғарған Сұлтанбек Қожанов өзінің «Қырғыз – қазақ бірлігі» мақаласында бұл мәселені жан жақты пысықтай түседі. «Сөзді ұзаққа сілтеп, жұртты түгелімен қырғыз – қазақ екі облыс түпкілікті Қазақстанмен қосылуы керек пе, керек емес пе деп отырудың орны жоқ. Қырғыз – қазақ халқы бірігіп, бір республика болып, Русия федерациясына басқа ұлт мемлекеттері қатарында кіруі тиіс екеніне тұрмыс – тіршілігі жағынан да, тіл жағынан да, нарық жағынан да болса дәлел көп. Бұған ешкім дауласып, есеңгіреудің орны жоқ», - деген пікірінің шын мәніндегі мазалаған мәселесі: Қашан бірігу керек? Қайтіп бірігу керек? [2, 97].

Ұлт мәселесі қай кезде де шиеленісіп келген еді. Кеңес үкіметі орнағаннан кейін де, жаңа қаулы – қарарлар, үндеулер шығып жатқанымен де, ескіден қалыптасқан империялық көзқарас өзгере қоймады. 1924-1925 жылдары Түркістан Кеңестік Республикасы өмір сүруін тоқтатты. АКСР құрамына Алматы, Талдықорған, Жамбыл, Шымкент, Қызылорда, Қарақалпақ автономиясы облыстары енгізіліп, Орынбор губерниясы Қазақстаннан бөлінді. Таңдалған қаланы мемлекеттің саяси, экономикалық, мәдени орталығына айналдырудың өте күрделі мәселе екендігін Қызылорданың 1925-1929 жж. тәжірибесі айқын көрсетеді. Қазақ автономиясының астанасы Орынбордан Қызылордаға 1925 жылы сәуірде Кеңестердің 5-ші съезінің шешімі бойынша ауыстырылды. Алайда бұл шешім бірден қабылданған жоқ.

Тарих беттерінен белгілі болып отырғандай, «1924 жылғы 10 наурыздағы 1 Кеңесте күн тәртібінде Түркістанның ұлттық – территориялық межеленуі тұрды. Түркі дүниесіне өзгеріс әкелген бұл жағдай да талас – тартыс пен қайшылықтарға толы болса да, Қазақстанға Жетісу мен Сырдария облыстары қаратылған еді. Түркістан КП Орталық Комитетінің хатшысы А.Рахымбаев елдегі

саяси жағдайға тоқталып, көп ұлтты халықтар арасындағы түсініспеушілік пен кереғар ұлттық қақтығыстар туғызып отырғанын айта келіп» Түркістан Республикасының беделін көтеру үшін, жоғарыдағы кемшіліктерден арылу керек. Ол үшін біз Орта Азия құрамында бір өкіметтік ұлттық республикалар құрамыз... Бір ғана жол – ұлттық белгілерге байланысты Орта Азияны межелеу керек», - деп атап көрсетті [3]. Бұл баяндама бойынша пікірталаста бірнеше көзқарастар орын алды. Оны Н.Айтақов, С.Асфендияров, Қ.Атабаев сияқты қайраткерлер қолдаса, Орта Азиялық экономикалық кеңестің төрағасы М.С.Паскуцкий мен С.Қожанов межелеу ісіне келіспеді. С.Қожановтың көзқарасы, ол экономикалық және саяси әкімшілік жағынан біртұтас Орта Азия Федерациясын құруды жақтады. «Түркі тайпалары бірыңғай тілдес халықты құрайды, оны жасанды түрде айыруға болмайды», - деді [3, 16]. Бұл Түркістан халықтарының орыс империялық саясатына қарсы тұру әдісі еді. 1924 жылы 17 тамыздағы Орта Азия республикаларын межелеу туралы ұлттық – территориялық комиссияның стенографиялық есебінде қазақ зиялыларының өз халқының болашағы ойландырып, жаңадан қаралатын социалистік республикалар құрамында өз елінің тағдыры не газетінде жарияланған «Орта Азияны ұлттық республикаларға межелеу жайлы әңгіме» атты мақаласында қазақ аудандарының Қазақ Республикасына қосылуы жайлы ұсынысты қолдай отырып, осы республикалардың экономикалық біртұтастығын қалады. Оның болжауы бойынша, бұл біртұтастық жамандыққа әкелмей, ұлттық – территориялық межеленудің мәнін түсірмей, қайта жаңа республикалар тарихында шешуші роль атқаруы мүмкіндігі туралы айтады.

Қазақстанда ұлттық мемлекетті жасау мәселесі әлі толық шешіле қоймағанын С.Қожанов ашық айтты. Өзінің Қазкрайкомдағы қызметінде астананың орталықтануына да өзінің үлесін мол қосқанын айтатын болсақ, С.Қожановтың: «Орталықтың Қызыл Ордадан көшуіне әрекет жасап, орталықтың жабдық алған соң тездету керектігі» жайлы сөйлегені оның еліміздің қазіргі кездегі орталығы оны сол кезде – ақ уайымы болғанын көрсетеді. Ол бірінші кезекте астананы Орынбордан қалың қазақтың ортасына, яғни орыстардың ішінен алып кету керек, қазақтар ортасына көшіру керек екендігін айтып отырды.

Орта Азияны ұлттық межелеу қарсаңында қырғыздармен шекарада тұрғындардың ұлттық құрамды былайша көрсетуге болады:

	Абсолютті	%
Қазақтар	1 903074	46,0
Татар	110648	3,7
Ұлы орыстар	1 485658	35,7
Украиндықтар	53129	12,8
Европалық ұлт өкілдері	1 072647	2,6
Барлығы	4 137 941	100%

Кестеден көріп отырғанымыздай қазақ халқының құрамы 46% - дан аз санды құрап отыр. Ұлттық межелеу барысында Қазақстан территориясына Сырдария және Жетісу губерниясы, Қарақалпақ автономиялық облысы енген болатын. Сонымен бірге ҚазАКСР – інен Орынбор губерниясы алынып, Ресейдің құрамына берілді. Осының нәтижесінде жергілікті халық, яғни қазақтармен өзге ұлт өкілдерінің сандық құрамы төмендегіше өзгерді.

Ұлт өкілдері	Сандық құрамы	Пайыздық құрамы
Қазақтар	2 929156	55,6
Өзбектер	186006	3,6
Қарақалпақтар	67697	1,3
Қара қырғыздар	41665	0,8
Тараншылар	58501	1,1
Татарлар	74261	1,4
Шығыс ұлт өкілдері	13647	0,2
Орыстар	1 331221	25,3
Украиндықтар	472469	9,0
Европалық ұлт өкілдері	90457	17
Барлық тұрғындар	5 256300	100%

Межелеудің нәтижесінен көріп отырғанымыздай, қазақ халқының құрамы 46,0 % - дан 55% - ке дейін өсіп отыр. ЦСУ – дың берген мәліметі бойынша, тұрғындардың 90 % жер шаруашылығы мен мал шаруашылығымен айналысатындарды құрады. Ал осы тұрғындардың 14,3% сауаттыларды, 85,7% сауатсыздарды құрады [4] Сауатсыздардың көпшілік бөлігі қарақалпақтар мен қазақтар болса, татарлар мен орыс ұлт өкілдері сауаттылық жағынан басымдық танытып отыр.

1926 жылдың 5 қазанында Орталық Комитеттің Саяси Бюросындағы жиын барысында Қазақ АКСР – інен бөлініп алған жерлерге өзгертулер мен толықтырулар енгізу туралы мәселелер

қаралды. Ол бойынша Қостанай, Ақтөбе, Орал губернияларының кей болыстары көршілес жатқан қазіргі Орынбор губерниясын аймақтандыру мақсатында, Қазақ АКСР – ның солтүстігі мен орталық территорияларындағы ұлттық ерекшелік мәселелері ескерілмей бөлініп алынған еді [5]. Мұрағат құжаттарына сүйенетін болсақ, Қазақ АКСР өзінің солтүстіктегі территорияларынсыз өміс сүруі қиын мәселе. Сондықтан да РКФСР алдымен солтүстік шекараларды Орынбор губерниясына жақындатып алып, ал кейіннен түгелдей солтүстік губернияларды қаратуды мақсат еткен болатын. Төмендегі мына бір мәліметтерге зер салсақ:

1. Елек уезінің Орынбор губерниясына көшуі Орал губерниясындағы Орал қазақтарының көрінуіне, кейін біртіндеп түгелдей губернияның құлауына әкелу мәселесі тұрды;

2. Қостанай және Ақтөбе губернияларының Орынбор губерниясына берілу, бұл аймақтағы құнарлы жерлерден айырылған территориялық бірліктердің өмір сүруіне қиындық етуі ескерілді.

Қазақ өлкелік партия комитетінің бірінші хатшысы болып Ф.Голощекиннің тағайындалуы кездейсоқ болмады. Ол өзіне бірін – бірі жоққа шығаратын екі принципті: халықтардың жеке бөліну және орталықтандырылған мемлекет идиясын ұстана отырып, ұлттық мәселені сталиндік тұрғыдан түсінудің жоғарғы үлгісін байқатты. Құрылып жатқан біртұтас мемлекеттіліктің барлық талаптарына сай Қазақстанның бірінші басшысының алдына республика орталықтың тілегін жедел мүлтіксіз орындауға бейім мемлекеттік аппараты құру міндеті қойылды [2, 98].

Ф.Голощекин бастаған топтың осындай мақсатқа жету жолына ұлттық зиялылар, соның ішінде партияда жоқ және оған іштей қарсы бөлігі кесе көлденең тұрып, қарсылығын астыртын байқатуға тырысты. И.Сталин қазақ зиялыларымен жиі кездесіп, олардың ұлттық мемлекетті құру талаптарын ұғынған соң кейбір қазақ қайраткерлердің іс – әрекеттерінен «буржуазиялық» зиялылардың жікшілдігін байқады. Сол себептен де, Сталин осы «буржуазиялық зиялылардың» қазақ қоғамының дамуына ықпал етуге тиіс емес деп ұйғарып Голощекинге оларға қарсы күрес жүргізетін міндет жүктеді. Ол партияның басшылығымен Кеңестердің билігін түпкілікті орнықтыру, сөйтіп қазақ бұқарасын алашордалық зиялылар дейтіндердің ықпалынан аулақтату, осы мақсатқа «күш – жігерді аямай, құрбандықтардың алдына тоқтамай» жету үшін екіжүзділікпен жала жабу тәсілін қолданып, қазақ зиялыларын жаппай жазалау науқанын бастап кетті [2, 98].

1928 жылы қыркүйекте Қызылордаға келгенде Голощекин өзінің Қазақ өлкелік партия комитетінің басшысы болып тағайындалғанына қарсы топ бар, ол сол кездегі республика партия ұйымының екінші хатшысы Сұлтанбек Қожанов басқарады және оған «Еңбекші қазақтың» бас редакторы С.Сәдуақасов пен КазЦИК-тің төрағасы Ж.Мыңбаев кіреді деген әңгімені таратады. Ал негізінде ұлттық зиялылардың ішінде жақтырмағандар болғанымен, ешқандай да Голощекинге қарсы топ болған жоқ. Мұндай әңгіменің таралуы Голощекинге ең алдымен, республика басшылығындағы аса ықпалды және қабілетті қайраткерлерді қудалау үшін қажет болды. Осының салдарынан 1921 – 1923 жылдары Түркістандағы жер – су реформасы кезінде кеңінен танылған Сұлтанбек Қожановқа қарсы жала жабу тәсілі қолданғаны айқын болды.

Голощекиннің осындай құйтырқы саясатына қазақ арасынан шыққан С.Сәдуақасов, Ж. Мыңбаев сияқты зиялылар қарсы шығып қазақыландыру ісінің дұрыс жүргізілуіне күш салған болатын. Олар бұл іске қалай, қай бағытта жүргізілу керектігіне үлкен мән бере отырып мемлекеттік шенеуніктердің құрамы мен сапасын жақсарту мақсатында ауқымды шаралар жүргізуіне тура келген.

1925 жылдан бастап республикадағы барлық басқару орындарын қазақтандыру ісіне жетекшілік еткен Жалау Мыңбаев болды. Ол Голощекиннің қазақтандыру саясатын бұрмалап таптық арнадағы кеңестендіру шараларына қосып жіберуіне келісе қоймай, жергіліктендіру саясатына үлкен мән беруге тырысты. Ол: «Кеңестендіру аумағындағы ерекше орынды жергіліктендіру мәселесі алады. Ауылды кеңестендіру – қазақ ұлтының өзін-өзі айқындауындағы шешуші мәселе – тек қана ауыл тілінде (қазақ) және бұл салада жетістіктерге жеткен ауылдан шыққан адамдар арқылы сәтті жүргізе алады» [6] деген болатын.

1926 жылы 22 қыркүйекте болған өлкелік Партия Комитеті бюросының мәжілісінде Ж. Мыңбаевтың мемлекеттік аппаратты жергіліктендіру туралы ұсынысы қабылданды. Онда жоғарғы және төменгі қызметтерді мемлекет басшыларын қазақыландырып, жергілікті ұлттардың ерекшелігін, тілін білетін басшыларды қатарға тартуға шақырды. Осы маңызды құжатқа Ж. Мыңбаевтың табанды талап етуінің арқасында қаулы қабылданып, оған Голощекин амалсыз қол қойған. Мәскеуде болып өткен БОАК және КСРО Атқару Комитетінің ұлттық мүшелерінің мәжілісінде Қазақстан өкілдері Ж.Мыңбаев, С.Қожанов, С.Асфендияров елде болып жатқан жағдайды баяндап: «Республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуы жағынан алға басуы баяу, экономикалық тоқырау үстінде Партия ұйымы басшыларында қазақтардың саны

4%-ды ғана құрайтыны жасырын емес» [7]. Халық комиссариаты кеңесінің төрағасы Н.Нұрмақов оларға қарсылық білдірді. Көріп отырғанымыздай, бұл жылдары қалыптасып келе жатқан әкімшіл-әміршіл жүйе деспоттық басқыншылармен қатар демократияны тұншықтырып, өтірік ақпарат, көзбаяушылық жұмысқа негізделіп келе жатты. Тоталитарлық жүйе сөз бостандығын, шындықты айтушыларды тұншықтыруға тырысты. О. Исаев: «Мыңбаев Қазақстанда Сот істері орыс тілінде жүреді деп қиналады, ал мен Сот істерінің қазақ тілінде жүргізілетіні туралы арнайы жоғары Соттан анықтама алдым десе, Голощекин берген мәлімет: «6 жыл ішінде ұлттық республика болып құрылды, территория көлемі 2 267 614 км², халық саны 5 064 803 адам, оның 55,6% қазақтар, 36% еуропалықтар, 13,4% шығыс халықтары» - дейді. Мемлекеттік аппаратты жергіліктендіру жөнінде мынадай фактілерді алға тартады: «Қазақ автономиялы ОАК президиумында қазақтың саны – 12, орыс – 2, қарақалпақ – 1, өзбек - 1» [6, 25]. Кімдікі дұрыс? Ж. Мыңбаев фактілерді растай отырып, бұған дейін орыстардың саны басым болғанын айтады. Фактілер дәл болғанымен саясат басқаша, 20 ж. бастап іс қағаздарын ұлттық тілде жүргізуді міндеттеген Заңдар қабылданса да, ол сөз жүзінде, қағаз түрінде қалып қойды.

Бюро мүшелігіне кандидат Оқу Ағарту Халкомы С. Сәдуақасовтың ұстанған позициясы: «Қазақтарды практикант ретінде қоюды ойластырып, олар белгілі бір тәжірибе жинақтаған соң орыс жұмысшыларын қазақтармен ауыстыру керек» [8]. Мұнда ол жергіліктендірудің мәнін басшы қызметкер сияқты қазақтармен таза механикалық алмастыру деп қараған жоқ. Мыңбаев пен Сәдуақасовтың идеяларына байланысты Голощекин Қазақстанда «Функционалдық жергіліктендіру» жүргізу жөніндегі мәселені биліктің жетекші органдарын халықпен жақындастыру, жергіліктендіру саясатының басты мақсаты бәрінен бұрын билік органдарына қызмет ететін техникалық персоналдарды (бухгалтер, іс-жүргізуші, хатшы т.б.) жергілікті ұлт өкілдерінен құру болды. Мұндай жергіліктендірудің функционалдық бағытын ол: «Дәл осы қызметшілер қызметі жағынан халық өкілдерімен көбірек қатынаста болуы керек болады» деп түсіндіреді [8, 163]. Ж.Мыңбаев «Шаруашылық ауылы жөнінде мәселе - болашақтың ісі» дей келе, алдымен қазақ ауылы үшін бүгінгі күні ең өзекті екі мәселені шешіп алу керек дейді: 1) көшпелі елді жерге отырықшыландыру 2) сауатсыздықты жою. Ауылдық және болыстық кеңестерге сайланғандардың әріп танымайтындығын көрсетіп (мысалға Жымпиты мен Адай уездеріндегі жағдайды келтіреді), «Жер-жердегілер орталықтан жіберілген нұсқауларды

оқып, пайдалана алмаса, олардан не күтуге болады біз төменгі кеңес аппаратының ең болмағанда үштен бір бөлігін сауатты етіп барып, ауылға ықпал етуді ойлауымыз керек. Бұл ең бірінші кезекте істелінетін шаруа, мұны істемей хозауылды әңгіме етудің өзі ерте» дейді. Кеңес орындарының төменгі буынының жұмысының керекті нәтиже бермеуінің негізгі себептері де осыларға байланысты деп атап көрсетті [9].

Ж. Мыңбаев 1925 ж. 6 қазанда ҚазОАК-нің II сессиясында жасаған «Қазақ АКСР-нің 5 жылдығы» атты баяндамасында 1920-1925 жылдардың басты қорытындысы – қазақ жерлерінің біртұтас болып бірігуінің аяқталуы деп атап көрсетіп, ендігі уақыттағы мақсат – қазақтың елдігін шын мәнінде орнықтырып, осы жолда қандай болмасын қиыншылықтарды жеңуге бел шешіп кірісу қажеттігі туралы өзінің тұжырымдамаларын ортаға салды. Ж.Мыңбаевтың ойынша, бірінші кезекте атқарылатын істер – қазақтың автономиялық мемлекетін баянды ету, ал ол үшін алдымен жергілікті жерлерде де, республика астанасында да әлі де айқын сезілетін отаршылдықтың іздерін жоюмен байланысты шараларды жүзеге асыру керек болды.

Ф. Голощекин мен БК(б)П Қазақ өлкекомы Ж. Мыңбаевты және Қазақ ОАК-ін өздеріне бағынышты етуде барлық шараны қолданды. Мәселен, 1925 ж. 30 қарашада ҚазОАК-нің төралқасы Ташкентте орналасқан Қазақстанның Орта Азиядағы өкілдігінің басшысы Т. Жүргеновтың баяндамасын тыңдады. Талқылау үстінде Жалау Мыңбаев өкілдіктің тек қана БК(б)П Қазақ Өлкекомы мен Қазақ АКСР-і Халком Кеңесімен бір рет те хат жазбай, оны басшы орган ретінде мүлде елемей келгендігін айтқан еді: «КазЦИК до сих пор не знал о существовании представительства в Ташкенте... Почему не информируется КазЦИК?» Дәл осы күні (30 қараша) БК(б)П Қазақ өлкекомының бюросы Т. Жүргеновтың баяндамасын қайта тыңдап, Голощекиннің өзі басқарған жұмысты мақұлдайды да, өкілдік бұрынғы тәртіппен Қазақ Өлкелік комитетіне ғана есеп беріп тұрса болды деген шешім шығарды. Бір айта кететіні, Ж. Мыңбаевтың айтқанындай, Қазақстанның Мәскеудегі өкілдігі Қазақ ОАК-не жүйелі есеп беріп келсе, Ташкенттегі өкілдік Қазақ Өлкелік комитетінің нұсқауымен өзінің қызметі туралы Қазақ ОАК-не хабарландыруды артық деп санап келген. Дәл, осындай, БК(б)П Қазөлкеком тарапынан Қазақ ОАК-нің басшылығын шектеу әрекеттері басқа мәселелерде де көрініс тапты.

Ж. Мыңбаевтың ОАК-індегі өзінің атқарған қызметіне қалай қарағанын оның кеңес құрылысының негізгі принциптерін төмендегідей қорытуынан көруге болады:

1. Кеңестер пролетар табы билігінің органы болып табылады;

2. Кеңестер социалистік орган болып табылады;
3. Кеңестер бір ұлттың екінші ұлтты қанауын жояды;
4. Кеңестер жұмысшылар мен шаруа еңбекшілерінің одағын қамтамасыз етеді [9, 23].

Ж. Мыңбаев мемлекеттік заңдарды жұрттың барлығының қалтқысыз орындауына қол жеткізуге тырысты. Ол заңдарды орындамайтындарға, тәртіпті бағынбайтындарға қатаң жаза беруді жақтады. Кеңес билігінің аппараттық орындарына кіріп кеткен түрлі алаяқтармен, паракор, қылмыскер, маскүнем, бюрократтармен аяусыз күрес жүргізуге шақырды. Мысал келтіріп кететін болсақ, Қазақ ОАК Кеңестік Қазақстанның 5-жылдығына орай кең көлемде кешірім жариялады (1925 ж. 4 қазан). Ж. Мыңбаевтың қолы қойылған осы құжат бойынша жаңсақтық жасап, қателікке ұрынған мыңдаған адамдар қамаудан босап шықты. Кешірімнің күші 30-шы жылдарға дейін сақталды.

1926 жылғы 2 қыркүйектегі Бүкілкеңестік Қазақ Өлкелік комитетіндегі қазақыландыру жұмысына байланысты баяндамада тыңдалды. Ол бойынша Ж.Мыңбаев Президиумда төмендегілерді алға тартты:

- Қазақ тіліне аударылуы тиіс кітаптар мен оқу құралдардарының тізімі жасалынды, алайда оған бөлінетін қаржы мәселесі шешімін таппады.

- 20 – тамызға дейін белгіленген қазақ тілінде жазатын баспа құралдарының қатары әлі де болса, есепке алынбады [10].

1926 жылғы Қазақ Өлкелік комитетінің 2 – ші пленумының кешкі жиылысында Голощекин жолдас қазақыландыру мәселесін қозғады. Голощекин: «... қазақыландыру мәселесінің олқы тұстары айтылып келеді, өзгертілуде, алайда менің ойымша қалыптасқан бұл жүйені түбірлі өзгерту қажет тәрізді. Қазақыландыруды теміржолға қатысты алға жылжытқан дұрыс. Себебі теміржол жұмысына қазақ жұмысшыларын тартып, қазақыландыру (жергіліктендіру) үрдісін алға бастауымызға болады» [11]. Бұл айтылғандарға қоса, Голощекин жолдас «қазақ ауылы әлі де болса, Қазан төңкерісінің иісін сезбеді» - дейді [12]. Бұдан келіп шығатын қорытынды Ф.И.Голощекин қазақыландыру үрдісін сылтау етіп, қазақ ауылында Кіші Қазан төңкерісін жүргізіп өтуді мақсат еткендігі көрініп–ақ тұр. Ал, Т.Рысқұлов С.Сәдуақсовтың пікірмен келіспей, оның мәселені асыра сілтеп тұрғандығын және Кіші Қазанды ол Ұлы Қазан деп түсініп отырғандығын алға тартты. Сөзінің соңында Т.Рысқұлов партияның ұлттық құрылысында кеңестік шығыста және шет елдік шығыста болсын, өзіндік тәжірибесі бар [13] екендігін білдірді.

Осы пленумда сөз алған С.Сәдуақасов: «Соңғы жылдары біз өндіріс орындарына көп назар аударып жүрміз. Менің айтқым келетіні өндіріс бізде жұмысшы күштерімен тығыз байланысты. Өндіріс болса, қазақ пролетариаты да болады. Қазір елде бар жұмысшыларға айтарым, өзіміздің өндірісімізді қалыптастырып, нығайтуда сіздер басты орындасыздар! ... Біз Өлкелік Комитетте біздің аппаратты қазақыландыру мәселесі жөнінде хат дайындаудамыз. Бұл мәселеде жұмысшыларды қазақыландыру бірінші орында тұр» [14]. Осы жылдың қараша айында өткен Қазақ Өлкелік Бюро комитетінің жабық жиылысында С.Сәдуақасов мектептер жүйесі, жергілікті халық арасынан қажетті жұмысшы кадрлар дайындайтын курстар ұйымдастыру, европалық жұмысшылар арасында қазақ тілін ендіру [15] мәселелерін бірінші кезектегі атқарылатын жұмыстар қатарына жатқызды. Бұл облыстардағы жұмыстар әлі толық шешілмеген еді, себебі мұның барлығы өлкелік бюджеттің есебінен шешілуі қажет еді. Ж.Мыңбаев осы жиында: «Қазақыландыруды қалай жүргізуге болады? Егерде басшылықта жергілікті халықтың тілін білмейтіндер отырса?» [16]. Осы пленумның стеннограмасында өлкедегі ұлттық сананың өсуі, партияда орын алғандығы айтылады. ҚазАКСР – ның дамуы жоғары қарқын алуда, алайда жастар арасындағы тоқырау бар. Ал бұл өз кезеінде қалыптасқан уклондарға күш береді [17].

Ақыр аяғында жергіліктендіру саясатының Голощекинше жеңіске жетуінің нәтижесінде, шынайы ұлт мүддесі үшін күрескен қазақ зиялыларының ой-пікірлері іске аспай, олар қатты қысымға алынып, қудалауға түсті. Сондықтан да бұл науқан қазақ ұлты үшін ешбір пайда бере алмай, біртіндеп «интернационалдандыру» науқанының астында жағдай түзелмей, одан әрі сорақылана түсті, билік орындарында еуропалықтар басым болып, іс-қағазды орысша жүргізу күшейді, орыс тілі бірден-бір ресми тілге айналды, қазақтың кең бұқарасымен байланыс күшейіп бекінбеді.

Голощекиннің Қазақ Республикасының қызметіндегі саясаты ұлттық істерден өзге, аумақтық мәселелерде анық көрініс тапқан еді. 1925 жылы ВЦИГ төрағасы Қазақ Орталық Атқару Комитетінің келісімсіз Ақтөбе губерниясының Елек ауданына РСФСР – дың Орынбор губерниясының құрамына беру туралы шешім қабылдады. Бұл мәселені Қазақ өлкелік партия ұйымы комитеті бюросының мәжілісінде талқылау қызу пікірталас туғызды. ВЦИГ шешімін ҚАССР ХКК төрағасы Н.Нұрмақов, ҚазЦИГ төрағасы Ж.Мыңбаев, Қазақ өлкелік партия комитеті бюросының мүшесі С.Қожанов және басқалар өткір сынға алды. Н.Нұрмақов бұл шешімнің Қазақ Республикасын оның ұлттық құрамын ескере отырып, жоюмен пара

– пар екендігін, қоныстандырудың қазіргі мынадай қарқынымен европалық халық үлесінің 70 пайызға жететін күннің де алыс еместігін атап өтті [2, 103].

1927 жылы қазан айында С. Сәдуақасов өзінің «О национальностях и националах» атты мақаласын ХҮ партия съезінің алдында «Правда» газетіне жариялауға жібереді. Алайда газет редакциясы уақтылы мақаланы шығармай, мақаланы «Большевик» журналына аударып, ол 1928 жылдың қаңтар айындағы санында жарық көрді. Сәдуақасовтың қарсыластары осыны пайдаланып, оған өткен партия съезінің шешімдеріне қарсы шығып отыр деген айыптар тақты. Сәдуақасов «Правда Востока» газетінде түсініктеме берседе, басшылық оның арыздарын қабылдамады. Ы. Құрамысов, О. Исаев және т.б. Сәдуақасовқа қарсы шықты. «Сәдуақасовшылдыққа» қарсы күрес ұйымдастырылып, «сәдуақасовшылдықтың» идеясын құрту мақсаты алға қойылды.

Шынына келетін болсақ, С.Сәдуақасовтың «О национальностях и националах» атты мақаласында Қазақстанның ұлттық мәселесі баса назарға алынды. С.Сәдуақасов қазақ жерінде ұлт істері мәселесінде үлкен қиындықтар бар екендігін ашына айтып, оны реттеуге мәселе қойды. [18]. С.Сәдуақасов өлкеде индустриаландыруды тек орталықта ғана емес, шет өлкелерде де жүргізу керек екендігін айтып өтті.

С.Сәдуақасов, О. Жандосов және 20 жылдардағы көптеген қайраткерлер Қазақстанның Орталықтан дербес көпсалалы экономикасын құру идеясын жақтады. Голощекин қазақ ұлт қайраткерлерін ұлтшыл – уклонизм деп айыптады.

1928 жылы 27 тамыздағы «Бай шаруаларды тәркілеу» туралы Қазақ АКСР-нің ОАК мен ХКК декретіне кеңестік партия қызметкерлерінің арасынан Т.Рысқұлов, С.Сәдуақасов, С.Қожанов, С.Сейфуллин, Н.Нұрмақов және т.б. заңсыз әрекеттеріне қарсы шықты.

III облыстық партия конференциясының 14 делегаты құрамында С.Сәдуақасов, С. Мендешев, С. Сейфуллин, Н. Нұрмақов және т.б. ЦК РКП(б) хат жолдады. Хатта: «С первого момента открытия III Всекиргизской партийной конференции наблюдается определенное течение, направленное к обвинению киргизских коммунистов в национализме. Это течение является ошибочным и не на чем реальном необоснованным и как результат неправильных толкований о проводимой киргизскими работниками – коммунистами политики в области внедрения коммунистических идея среди киргизских рабочих и бедноты, и из другой стороны,

вследствие колонизаторских выходов русских товарищей, старающихся посредством доносов, доставляемых карьеристами и неточного перевода киргизской печати очернить киргизских коммунистов перед партией, а, следовательно, перед категорически протестуют против предъявленных им обвинений в национализме»

1929 жылы Нығмет Нұрмақов әлеуметтік – экономикалық мәселерде Голощекинмен арасы шиеленіскен себептен Мәскеуге кетуге мәжбүр болды. Н.Нұрмақов 4 жыл 4 ай Қазақстанның Халық Комиссарлар Кеңесінің төрағасы қызметін атқарып, байларды тәркілеу туралы декретке қол қоюға мәжбүр болса да, ашық түрде аталған декреттің төңірегінде орын алған заңсыздықтар мен асыра сілтеулерге қарсылығын білдірді [18].

Осындай іс шаралардың нәтижесінде қазақ халқының азаюына алып келді. Көпшілік қазақ жерінен жер аударуға мәжбүр болды. 1926-1939 жылдары Қазақстанмен көршілес жатқан республикаларда қазақ халқының саны 2,5 есе өсіп, жалпы саны 734 мың адамға жетті. Шамамен 200 мың адам Қытай, Моңғолия, Иран және Түркия асып кетті

Қазақ халқының жаппай қоныс аударуының басты себебі ауылдағы кеңес үкіметінің жүргізген саясаты еді. Иран, Ауғанстан жеріне кеткен қазақтар көп қиындықтарды бастан өткізді. Қоныс аударушылардың көпшілігі жолда көптеген қиындықтарға душар болды. Соның бірі 1932 жылы қазақ – адайлардың жолдан адасып, судың жетіспеушілігінен қайтыс болды. Бұл үлкен қайғыны жергілікті халық есінде «тақыр қырғыны» деп атап кетті.

Көрші елдерге қоныс аударған қазақ халқының Қытайға көшуге шақырғандығы туралы бірнеше құжаттары сақталған. Солардың бірі:

«... В СССР коммунисты не дают возможности жить. ... Отбирают все до основания, затем сажают в тюрьмы и морят голодом до смерти. В Семипалатинске все тюрьмы и большие здания переполнены арестованными, коммунистов, которые высказываются против беззаконий, немедленно схватывают, обвиняют в правом уклоне и расстреливают» (Сводка 50 – го Погранотряда) [19].

«... Неужели Советская власть так и осталось навсегда ..., так жить невозможно ... Это разве жизнь? Каждый час ждешь, что вот придут и отнимут скот»; «Жизнь стала невозможно трудной. Советская власть нас всех баев начала грабить, надо переходить за границу в Китай» (мулла Мусекенов Тажи) [19, 210].

«Хлебозаготовки, конфискация – грабительство народа... Очень жалею, что раньше не могли узнать о проведении таких кампаний Советской властью, а то мы сумели бы заранее продать

свой скот и в Китай, ибо сейчас жить стало невозможно... Нас грабит и притесняет Советская власть»; «Советская власть хочет окончательно разорить население... Хлебозаготовки, самообложение, заем и прочие кампании не дают никакого жителя... Откочевка за границу является единственным спасением от Советской власти» (зажиточный Муханов); [19,17-18].

Миллиондаған еңбекшілер қауымы осындай жүргізілген элеуметтік «жаңашылдықтарға» дайын болмады. Отырықшылық, күштеп ұжымдастыру, бай кулактарды тәркілеу, ауыл шаруашылығындағы мемлекеттік саясаттың бәрі өлкеде халықтың ашығуына және кеңес үкіметіне қарсылыққа алып келді.

Жоғарыда аталған мәселелер қазақ интеллигенциясының басшыларын аландатты. Осы кезде қарсы шығушы қазақ интеллигенциясын арасынан 1932 жылы шілде айындағы Ғ.Мүсірепов, М.Ғатаулин, М.Даулетқалиев, Е.Алтынбеков, К.Қуанышевтардың «Бесеудің хаты», 1932 ж. тамыз айындағы ҚазАКСР ХКК төрағасы О.Исаевтың хаты, 1932-1933 жж. РКФСР ХКК төрағасының орынбасары Т.Рысқұловтың хаты республикада ұжымдастыру барысында орын алған оқиғаларды толық бейнелеп берді. Жазылған хаттар қазақ интеллигенциясының әміршіл-әкімшіл режимге қарсылығын көрсетеді.

Т. Рысқұлов Сталинге жолдаған хатында Қазақстанда ұжымдастыру барысында орын алған ауыр халді нақты цифрлармен көрсетеді. Осыған байланысты Т. Рысқұлов өлкедегі жағдайды жақсарту үшін бірнеше ұсыныстар берді: колхозшыларға малдарының жартысын қайыру, 25% немес 30% - дық мөлшремен маларын өздерінде қалдыру, көшпелі және жартылай көшпелі аймақтарда колхоздарды мүлдем тарату, жұмысқа жарамдыларын жұмыспен қамту, азық – түлік жағынан көмек беру және мал шаруашылығының дамуына көмек көрсету [20].

Т.Рысқұловтың басшылығымен РКФСР Халық Комиссарлар Кеңесі арнайы комиссиясының ұйымдастыруымен қоныс аударғандарды орналастыру жұмысы басталады. 1933 жылы Т. Рысқұлов Қырғыз және Башқұрт басшыларына жолданған телеграммаларда өлкеде орын алып жатқан тәртіпсіздіктерді қалпына келтіруді және қоныс аударған қазақтарды жұмыстан босатпау, тамақпен қамту орындарын шұғыл түрде ретке келтіруді талап етті [20, 346-347].

Біз қарастырған бөлімімізде ұлт қайраткерлерінің қазақ жерлерін межеллеу, жергіліктендіру (қазақыландыру) және тағы басқа ұлт мүддесі жолында атқарған істері «ұлтшылдық» тұрғысында бағаланып қарастырылды. Ұлтының бірлігі мен

дербестігі жолында күрескен қазақ зиялыларына сол кезеңде осы істері үшін «ұлтшыл», «ауытқушыл уклонист», «топшыл» деген айыптар тағылған еді. Алайда кеңес үкіметінің жапқан мұндай жалалары мен танымдары негізсіз болды. Бар болғаны қарастырып отырған кезеңдегі тоталитарлық режимге қызмет атқарып, жұмыс жоспарларында елінің бірлігі мен амандығын өздерінің ұстанымы етіп алды. Сонымен бірге автономияны сақтап қалу жолында большевиктік тәртіптің құрбанына айналды. Саяси қайраткерлер өздерінің өмірін, халқының ұлттық мақсат – көздейтін, саяси – экономикалық және рухани тәуелсіз ұлттық мемлекет құру жолына бағыттады.

Әдебиеттер:

1. Махат Д. Қазақ зиялыларының қасіреті. -Алматы: Сөздік-Словарь, 2001. – 304 б.
2. Хасанаева Л.М. Қазақстанда ұлттық мемлекеттілік идеясын жүзеге асыру шаралары (XX ғ. алғашқы ширегі) оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2009. – 122 б.
3. Ж.Уәлиханова Сұлтанбек Қожановтың мәдени-ағартушылық және мемлекеттік-саяси қызметі: тарих ғыл.канд. ...автореф. 07.00.02. – А., 2002. – 24 б.
4. ҚР ПМ 141-қ., 1-т., 968-іс, 24-п.
5. ҚР ПМ 141-қ., 1-т., 506-іс, 1-п.
6. Серікбев С. XX ғасырдың 20-шы жылдарындағы Қазақстанның әлеуметтік-саяси өміріндегі Жалау Мыңбаевтың мемлекет қайраткері ретіндегі тарихи орны, тарих ғыл.канд. ...автореф. 07.00.02. – Алматы, 2000. – 31 б.
7. Т.Омарбеков Голощекиннің төңірегі: ол туралы не білеміз? // Ақиқат, - 1995, №9 26 б.
8. Садуақасұлы С. Екі томдық шығармалар жинағы. – Т.2. – Алматы: Алаш, 2003. - 213 б.
9. Рысқалиев.Ф. Ж.Мыңбаевтың өмірі мен қоғамдық саяси қызметі, тарих ғыл.канд. ...автореф. 07.00.02. – Алматы, 2000. – 29 б.
10. ҚР ПМ 141-қ., 1-т., 968-іс, 5-п.
11. ҚР ПМ 141-қ., 1-т., 483-іс, 83-п.
12. ҚР ПМ 141-қ., 1-т., 483-іс, 87-п.
13. ҚР ПМ 141-қ., 1-т., 483-іс, 140-п.
14. ҚР ПМ 141-қ., 1-т., 483-іс, 94-п.
15. ҚР ПМ 141-қ., 1-т., 490-іс, 389-п.
16. ҚР ПМ 141-қ., 1-т., 490-іс, 391-п.
17. ҚР ПМ 141-қ., 1-т., 490-іс, 48-п.
18. Садвокасов С. О национальностях и националах // Садвокасов С. Избранное. – Алматы: СП Атхан, Рауан, 1994. – 190 б.
19. Қойгелдиев М. Ұлттық саяси элита. Қызметі мен тағдыры (ХҮІІІ-ХХ-ғғ.) – Алматы: Жалын, 2004. – 400 б.
20. Рыскулов Т. Собрание сочинений в трех томах. Том 3. – Алматы Қазақстан, 1998. – 444 с.